

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ

ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ПОГРАНИЧЧЯ

*Матеріали міжнародної наукової конференції
(Ужгород, 27-28 січня 2021 р.)*

Ужгород 2022

УДК: 904+726.54(477.87):393+572.2

Юрій ДОЛЖЕНКО,
Володимир МОЙЖЕС

Антропологічний аналіз поховань у церкві Ужгородського замку: статеві-віковий та етнічний аспекти

У статті подано результати антропологічного аналізу поховань, які виявила під час археологічних досліджень руїн середньовічної церкви на території Ужгородського замку експедиція Ужгородського національного університету у 2018–2019 роках.

Розкопки проводилися на площі апсиди та більшій частині центрального нефу. Загальна досліджена площа становить 180 м². Тут було виявлено поруйновані ще у XVIII ст. крипти. Тоді ж було знищено й наявні тут поховання (збереглося тільки одне). Отже, площу всіх крипт було заповнено будівельним сміттям, що містило й розкидані людські кістки. Окрім цього, за межами крипт, у ґрунті, зафіксовано 71 поховання, які, виходячи зі стратиграфії та зібраного речового матеріалу, можуть визначатись у межах другої половини XIV–XVII ст.

У запропонованій роботі дається характеристика антропологічного складу похованих, а саме статево-віковий та етнічний аспекти. Окрім зафіксованих поховань до аналізу було залучено й черепи (чи їх фрагменти) з понищених криптових поховань дорослих (їх налічується 58), датовані в межах XVI–XVII ст. Тож загалом поховань 130, із них 118 дорослих. За підрахунками визначено, 86 із них чоловічі (72,88%) та 32 (27,12%) – жіночі. Середній вік смерті дорослих становить близько 38 років (у межах 33,5–42,5 років). Середній вік смерті у чоловічій частині вибірки – близько 40 років (у межах 30–50 років), а в жіночій – близько 32,5 року (у межах 25–40 років).

Особливу увагу звернено на характеристики морфології черепів із досліджуваних поховань та етнічну краніоскопію. Загалом придатними для краніометрії виявилися 90 черепів (67 чоловічих та 23 жіночих), не рахуючи дитячих. Визначено, що чоловіки й жінки, поховані в церкві Ужгородського замку, належать до одного краніологічного типу.

Чоловіча вибірка помірно брахікранна. В середньому – широколиця з низьким, сильно профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям, ортогнатна. Орбіти широкі. Ніс – середній, кут його випинання помірний. Перенісся високе. Жіноча вибірка в середньому брахікранна. Обличчя помірної ширини й малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт, ортогнатне. Орбіти малої ширини та висоти. Перенісся високе. Кут випинання носа дуже великий. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) обстежена група є змішаною, простежуються певні західні, північні та південні ознаки, з яких децю переважають останні.

Ключові слова: Ужгородський замок, середньовічна церква, археологічні дослідження, поховання, антропологічний аналіз, краніометрія, етнічна краніоскопія.

Постановка проблеми. На території Ужгородського замку, в південній частині його двору, збереглися руїни середньовічної церкви (рис. 1). Питання про обставини її зведення все ще залишається відкритим. Частіше за все ми зустрічаємо вказівки на XIII ст. як період спорудження храму. Помітно, що його будували в кілька етапів, однак без археологічного вивчення точно визначити час спорудження окремих його приміщень неможливо. Замкову церкву зазвичай вважають парафіяльною в добу середньовіччя. Однак окремі дослідники висловлюють певні сумніви стосовно цього і припускають, що йдеться про руїни церкви павлікіанського монастиря, заснованого 1384 року.

Достеменно відомо, що ця пам'ятка функціонувала до 1728 року, коли через пожежу вона зазнала великих руйнувань і після цього не відбудовувалася¹.

Уперше руїни замкової церкви досліджувалися 1978 року. Тоді, під час великих реставраційних робіт на території замку, було виявлено п'ятигранну апсиду з контрфорсами. Ці розкопки проводила Закарпатська археологічна експедиція під керівництвом С. Пеняка. Розчистка фундаментів церкви й наукові роботи на її площі проводилися з перервами й надалі, до 1987 року. За цей період від завалів, і виключно до рівня підлоги, було розчищено апсиду, сакристію, менше, ніж половину площі центрального й бокового нефів та частково поховальну споруду – крипту². Після зазначених робіт стало зрозуміло, що церкву будували в кілька етапів. Однак без подальших археологічних досліджень точно визначити час спорудження окремих приміщень неможливо, як і загалом історію будівництва всієї церкви.

Все це зумовило необхідність наукових робіт на цій пам'ятці. Так, для вирішення зазначених питань 2018 року археологічна експедиція Ужгородського національного університету відновила тут дослідження³. За два роки було розкопано приміщення апсиди й більшу частину центрального нефу. Загальна досліджена площа становить 180 м² (рис. 2; 3; 4). Було зібрано численний речовий матеріал, а також виявлено поруйновані крипти. Встановлено, що їх зводили неодноразово, а склепіння розібрали грабіжники ще в середині XVIII ст. Тоді ж було знищено й наявні тут поховання (збереглося тільки одне). Отже, площу всіх крипт було заповнено будівельним сміттям, що містило й розкидані людські кістки. Окрім цього, за межами крипт, у ґрунті, зафіксовано 71 поховання, які, виходячи зі стратиграфії та зібраного речового матеріалу, можуть датуватись у межах другої половини XIV–XVII ст.⁴. Залягли вони на глибині 0,6–2,55 м від рівня підлоги церкви. Частина з них зазнала пошкодження під час пізніших похоронів або була перерізана стінами крипт чи іншими перебудовами (рис. 3; 4).

З огляду на те, що антропологічні матеріали та застосування сучасних методів їх дослідження дають змогу по-новому висвітлити низку питань, які викликають особливий інтерес істориків, постає необхідність проаналізувати зазначені поховання. Оскільки антропологічні ознаки передаються від покоління до покоління, отримані в результаті аналізу дані є джерелом для реконструювання окремих аспектів етногенетичних процесів⁵. Також це суттєво доповнить археологічні дані пам'ятки, зокрема щодо тих поховань, у яких виявлені артефакти, що дасть можливість їх більш повно інтерпретувати.

Отже, метою нашого дослідження є характеристика антропологічного складу людей, похованих у другій половині XIV–XVII ст. в середньовічній церкві на території Ужгородського замку, а саме в стативо-віковому та етнічному аспектах.

Матеріал та методика. За два роки досліджень (2018–2019 роки) з території руїн Замкової церкви в Ужгороді загалом було зібрано і досліджено рештки від 130 поховань. Це 71 поховання, виявлене у ґрунті за межами крипт, одне збережене поховання в крипті, а також до аналізу було залучено 58 виявлених черепів (чи їх фрагменти) з понищених криптових поховань XVI–XVII ст., котрі, як ми встановили, морфологічно не відрізняються від збережених позакриптових поховань. Усе це дало підстави об'єднати їх в одну серію. Для краніометрії придатними виявилися 90 черепів (67 чоловічих та 23 жіночих), не рахуючи дитячих.

Вимірювання антропологічного матеріалу проводилися в лабораторії Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Стативовікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками⁶. Черепи вимірювалися за повною краніометричною програмою з використанням стандартної

¹ *Мойжес Володимир*. Матеріали археологічних досліджень середньовічної церкви на території Ужгородського замку за 2018 рік // *Науковий збірник Комунального закладу «Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тивадара Легоцького» Закарпатської обласної ради, Ужгород: ТІМΠΑНИ, вип. XVIII–XIX, 2019, с. 40–41; Мойжес Володимир*. Питання датування церкви на території Ужгородського замку // *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», вип. 7, 2021, с. 37–50.*

² *Пеняк Павло*. Розкопки замкової церкви Ужгорода // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010, вип. 14, с. 345–353.*

³ *Долженко Юрій, Мойжес Володимир*. Антропологічний аналіз поховань в середньовічній церкві Ужгородського замку (виявлених 2018 року) // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», вип. 2 (41), 2019, с. 192–205.; Мойжес Володимир*. Матеріали археологічних досліджень..., с. 38–41; *Мойжес Володимир*. Результати досліджень зруйнованих церков Ужгорода // *Археологічні дослідження в Україні 2018, Київ: ІА НАН України, 2020, с. 38–41.*

⁴ *Мойжес Володимир*. Питання датування ... с. 44.

⁵ *Сегеда Сергій*. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001, с. 3.

⁶ *Пашкова В. И.* Определение пола и возраста по черепу. Ставрополь, 1958, 24 с.; *Никитюк, Б. А.* Определение возраста человека по скелету и зубам // *Вопросы антропологии, вып. 3, 1960, с. 118–129; Bruzek Jaroslav.* Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia // *Antropologia Portuguesa,*

методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалася нумерація ознак⁷. Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец⁸. Стать похованих визначалася за особливостями будови черепа, тазових кісток, де це було можливим, залучався посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на черепі, зубах, довгих кістках встановлювався вік (табл. 1; 2)⁹.

Також для характеристики краніологічної серії з Ужгорода було використано методику О. Г. Козінцева, яка належить до однієї з галузей расознавства, – етнічну краніоскопію¹⁰. За даною методикою чоловіки та жінки інтерпретуються спільно. Дитячі поховання не залучаються.

Виклад основного матеріалу.

Статеві-вікова характеристика населення

Табл. 1.

ПЕРЕЛІК, ДАТУВАННЯ ТА СТАТЕВО-ВІКОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ВИЯВЛЕНИХ ПОХОВАНЬ (ЯКІ ПОВНІСТЮ АБО ЧАСТКОВО ЗБЕРЕЖЕНІ) В ЦЕРКВІ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ.

Tab. 1.

LISTING, DATING, AND SEX AND AGE IDENTIFICATION OF THE DISCOVERED BURIALS (FULLY OR PARTIALLY PRESERVED) IN THE CHURCH OF UZHGOROD CASTLE.

№ п/п	№ Поховання	Датування, століття	Стать	Морфологічний вік
2018 рік. Розкоп I (апсида)				
1	1	XV ст.	♀	25–30
2	2	XV–XVI ст.	♀	25–30
3	3	XV ст.	♂	30–40
4	4	XVI ст.	♀	25–30
5	5	XVI ст.	Inf I	Neonatus
6	6	XV ст.	♀	25–30
7	7	XVI – початок XVII ст.	♂	30–40
8	8	XVI – початок XVII ст.	Inf II	10–12
9	9	XV ст.	♂	45–55
10	10	XV ст.	♂	30–35
11	11	XV–XVI ст.	♂?	50–60
12	12	XV–XVI ст.	♂	40–50
13	13	XV ст.	♀	40–50
14	14	XV–XVI ст.	♂	40–50
15	15	XV–XVI ст.	♀	40–50

№ 13, Coimbra, 1995, p. 93–106; Bružek Jaroslav. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone // *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 2002, p. 157–168; Bružek Jaroslav, Santos Frédéric, Dutailly Bruno, Murail Pascal, Cunha Eugenia. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology // *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 2017, p. 440–449; Buikstra Jane E., Ubelaker Douglas H. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains, Fayetteville: Arkansas Archeological Survey Research Series № 44, 1994, 272 p.; Ubelaker Douglas H. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation, Chicago: Taraxacum, 1989, 172 p.

⁷ Martin Rudolf. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage, Bd. 2: Kraniaologie, Osteologie, Jena, 1928, 1062 S.

⁸ Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований, Москва: Наука, 1964, 127 с.

⁹ Vallois Henri. V. La durée de la vie chez l'homme fossile // *L'Anthropologie*, vol. 47, 1937, p. 499–532; Brothwell Don R. Digging up Bones, London, 1972, 194 p.

¹⁰ Kozintsev Alexander. Homo. Ethnic Epigenetic: a New Approach // *Ethnische Epigenetik*, vol. 43/3, Jena, New York, 1992, p. 213–244.

16	16	XV–XVI ст.	♂	45–55
17	17	XV ст.	♀	18–20
18	18	XV ст.	♂	30–35
2019 рік. Розкоп II (центральный неф)				
19	1	XVII ст.	♂	30–40
20	2	XVII ст.	♀	20–25
21	3	XVII ст.	♂	30–40
22	4	XVII ст.	♂	25–30
23	5	друга половина XVI ст.	♂	25–30
24	6	XVII ст.	♂	30–40
25	7	XVI–XVII ст.	♂	25–30
26	8	перша половина XVII ст.	Inf I	1,5–3
27	9	перша половина XVII ст.	Inf I	1–1,5
28	10	XVII ст.	♂	30–40
29	11	XVI–XVII ст.	♀	20–30
30	12	XVI–XVII ст.	Inf II	13–14
31	13	XVI–XVII ст.	♂	30–35
32	14	XVI–XVII ст.	Inf II	13–14
33	15	XVII ст.	♂	35–45
34	16	перша половина XVI ст.	♂	30–40
35	17	XVI ст.	♀	25–35
36	18	XVII ст.	♂	25–30
37	19	XVII ст.	♂	30–40
38	20	XVI–XVII ст.	Inf II	12–14
39	21	XVII ст.	♂	30–40
40	22	XVII ст.	♂	25–30
41	23	XVII ст.	♀	30–40
42	24	друга половина XVI ст.	Inf II	10–12
43	25	перша половина XVII ст.	♀	18–20
44	26	XV – перша половина XVI ст.	♂	30–40
45	27	XVI–XVII ст.	♀	30–40
46	28	XV–XVI ст.	♂	50–60
47	29	друга половина XVI–XVII ст.	♂	30–40
48	30	друга половина XVI ст.	Inf I	1,5–3
49	31	XV–XVI ст.	♀	25–30
50	32	перша половина XVII ст.	♂	25–35
51	33	XV–XVI ст.	Inf II	14–15
52	34	XV–XVI ст.	♂	30–40
53	35	XV–XVI ст.	♂	25–35
54	36	XVI–XVII ст.	♂	50–60
55	37	XV–XVI ст.	♀	35–45

56	38	XV – початок XVI ст.	♀	20–25
57	39	кінець XVI – перша половина XVII ст.	♂	25–30
58	40	XV–XVI ст.	♂	30–40
59	41	XV – початок XVI ст.	Inf I	3–5
60	42	XV – початок XVI ст.	♀	50–60
61	43	XV – початок XVI ст.	♀	30–40
62	44	XVII ст.	♂	25–30
63	45	XVI ст.	♂	30–40
64	46	XV–XVI ст.	♀	30–40
65	47	XV–XVI ст.	♂	30–40
66	48	XV – початок XVI ст.	♂	40–50
67	49	друга половина XIV–XV ст.	♂	30–40
68	50	друга половина XIV–XV ст.	♂	30–40
69	51	друга половина XIV–XV ст.	♂	40–50
2019 рік. Розкоп II (центральний неф). Крипта №1				
70	1	XVII ст.	♂	35–45
2019 рік. Шурф 1 (апсиди)				
71	1	XV–XVI ст.	Inf II	8–10
72	2	XV–XVI ст.	♂	35–45

Умовні позначення: ♂ – чоловік; ♀ – жінка; Inf. – дитина.

За аналізом повністю або частково збережених поховань (72) вікова структура похованого в церкві населення характеризується так: 16,67% дитячі та 83,33% дорослі, з яких близько третини становлять жінки (31,67%). Середній вік смерті з урахуванням дитячої смертності дорівнює близько 30,5 року (в межах 27–34 років). Без урахування дитячої вибірки, середній вік смерті дорослих – близько 35 років (у межах 31–39 років). У чоловічій частині вибірки пік смертності припадає на зрілий вік (*Maturus*), а в жіночій – на дорослий (*Adultus*). Отже, середній вік смерті в чоловічій частині вибірки становить близько 36,5 року (в межах 32–41 років), а у жіночій – близько 31,5 року (в межах 28–35 років). Серед дитячих поховань (12) трохи більше поховань другого періоду дитинства (*Infantilis II* – 58,33% від загальної кількості).

Як уже зазначалося, до аналізу було залучено і черепи (чи їх фрагменти) з понищених криптових поховань дорослих (табл. 2).

Табл. 2.

ПЕРЕЛІК, ДАТУВАННЯ ТА СТАТЕВО-ВІКОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ВИЯВЛЕНИХ ЧЕРЕПІВ (ЧИ ЇХ ФРАГМЕНТІВ) З ПОНИЩЕНИХ КРИПТОВИХ ПОХОВАНЬ У ЦЕРКВІ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ

Tabl. 2.

LISTING, DATING, AND SEX AND AGE IDENTIFICATION OF THE DISCOVERED SKULLS (FULLY OR PARTIALLY PRESERVED) FROM THE DESTROYED CRYPT BURIALS IN THE CHURCH OF UZHGOROD CASTLE.

№ п/п	№ Черепа	Датування, століття	Стать	Морфологічний вік
2018 рік. Розкоп I (крипти в апсиді)				
1	1	XVI–XVII ст.	♀	25–30
2	2	XVI–XVII ст.	♀	40–50
3	3	XVI–XVII ст.	♀	30–40

4	4	XVI-XVII ст.	♀	40-50
5	5	XVI-XVII ст.	♀	25-30
6	6	XVI-XVII ст.	♀	25-35
7	7	XVI-XVII ст.	♀	30-40
8	8	XVI-XVII ст.	♂	40-50
9	9	XVI-XVII ст.	♂	25-30
10	10	XVI-XVII ст.	♂	35-45
11	11	XVI-XVII ст.	♂	30-40
12	12	XVI-XVII ст.	♂	35-45
13	13	XVI-XVII ст.	♂	45-55
14	14	XVI-XVII ст.	♂	50-60
15	15	XVI-XVII ст.	♂	50-60
16	16	XVI-XVII ст.	♂	25-30
17	17	XVI-XVII ст.	♂	45-55
18	18	XVI-XVII ст.	♂	25-30
19	19	XVI-XVII ст.	♂	55-65
20	20	XVI-XVII ст.	♂	55-65
21	21	XVI-XVII ст.	♂	55-65
22	22	XVI-XVII ст.	♂	25-30
23	23	XVI-XVII ст.	♂	55-65
24	24	XVI-XVII ст.	♂	50-60
25	25	XVI-XVII ст.	♂	25-35
26	26	XVI-XVII ст.	♂	30-40
27	27	XVI-XVII ст.	♂	35-40
28	28	XVI-XVII ст.	♂	30-40
29	29	XVI-XVII ст.	♂	30-40
30	30	XVI-XVII ст.	♂	50-60
31	31	XVI-XVII ст.	♂	40-50
32	32	XVI-XVII ст.	♂	45-55
33	33	XVI-XVII ст.	♂	35-45
2019 рік. Розкоп II (крипти в центральному нефі)				
34	1	XVI-XVII ст.	♀	50-60
35	2	XVI-XVII ст.	♀	25-30
36	3	XVI-XVII ст.	♀	30-35
37	4	XVI-XVII ст.	♀	30-40
38	5	XVI-XVII ст.	♀	25-30
39	6	XVI-XVII ст.	♀	20-25
40	7	XVI-XVII ст.	♂	30-40
41	8	XVI-XVII ст.	♂	30-40
42	9	XVI-XVII ст.	♂	40-50
43	10	XVI-XVII ст.	♂	40-50

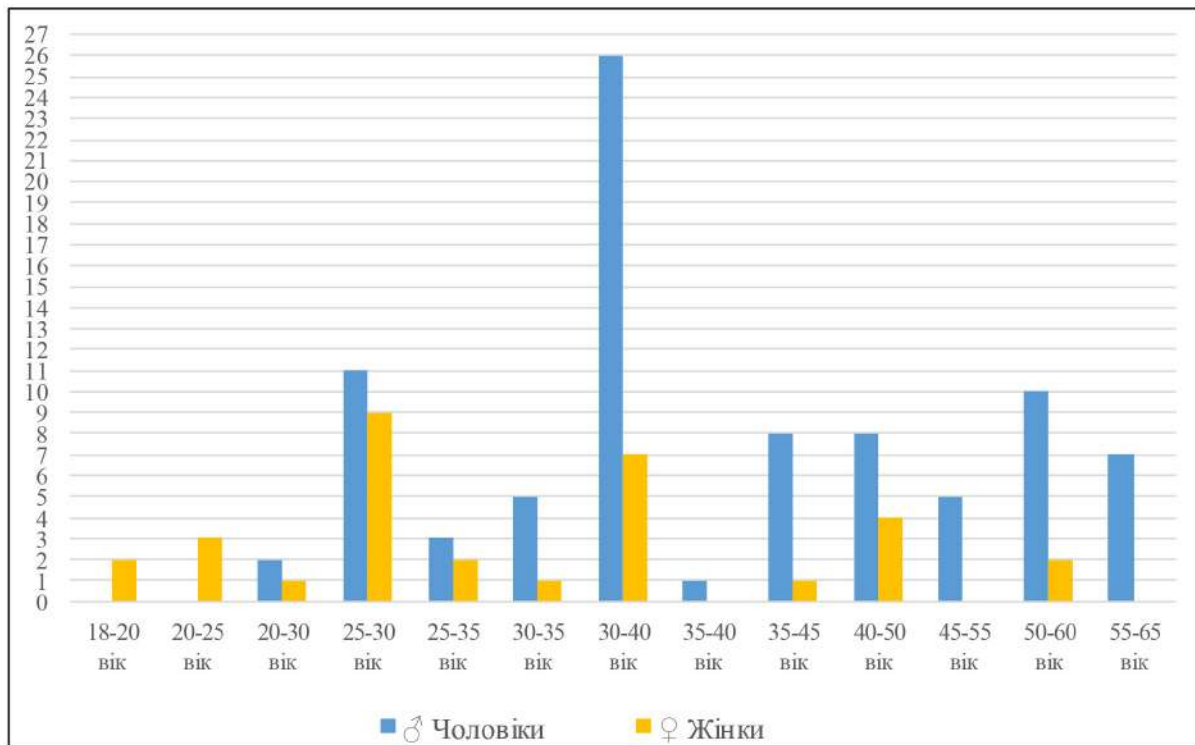
44	11	XVI–XVII ст.	♂	50–60
45	12	XVI–XVII ст.	♂	55–65
46	13	XVI–XVII ст.	♂	35–45
47	14	XVI–XVII ст.	♂	55–65
48	15	XVI–XVII ст.	♂	50–60
49	16	XVI–XVII ст.	♂	20–30
50	17	XVI–XVII ст.	♂	55–65
51	18	XVI–XVII ст.	♂	30–40
52	19	XVI–XVII ст.	♂	30–35
53	20	XVI–XVII ст.	♂	35–45
54	21	XVI–XVII ст.	♂	30–40
55	22	XVI–XVII ст.	♂	30–40
56	23	XVI–XVII ст.	♂	30–35
57	24	XVI–XVII ст.	♂	50–60
58	25	XVI–XVII ст.	♂	20–30

Табл. 3.

ДІАГРАМА. СТАТЕВО-ВІКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ.

Tabl. 3.

DIAGRAM. SEX-AGE CHARACTERISTICS OF THE POPULATION.

Отже, разом налічується 118 дорослих поховань (зі 130), з яких 86 чоловічі (72,88%) та 32 жіночі (27,12%). Тож, з урахуванням даних статеві-вікового аналізу черепів із понищених криптичних поховань, дані вибірки дорослих трохи корегуються, але загальні тенденції зберігаються. Так, виходить, що середній вік смерті дорослого населення трохи збільшується і становить близько 38 років (у межах 33,5–42,5 років). Пік смертності залишається у тих же вікових межах. У чоловічій частині вибірки він припадає на зрілий вік (*Maturus*), а в жіночій на дорослий вік (*Adultus*). Отже, середній вік

смерті у чоловічій частині вибірки – близько 40 років (у межах 30–50 років), а в жіночій – близько 32,5 року (у межах 25–40 років) (табл. 3).

Характеристика краніологічного типу населення

Чоловіча серія. Чоловічі черепа з церкви Ужгородського замку незадовільної збереженості й складаються в серію з 67 поховань. Загалом вони мають черепну коробку, яка характеризується помірною довжиною, висотою та великою шириною. В серії є два доліхокранних, сім мезокранних та 28 брахікранних черепів. У 30 випадках форму черепної коробки не визначено, адже не вдалося виміряти поздовжній або поперечний діаметр. Тож, у зв'язку з тим, що деякі представлені фрагментами, ми отримали групу з 54 черепів (табл. 4).

Загалом, за черепним показником (83,0) серія належить до категорії брахікранних. Вушна висота велика, на межі з помірними категоріями. Довжина основи черепа помірна. Відношення висоти до поздовжнього діаметра (75,6) свідчить про високу загалом висоту черепа (гіпсікранія) в серії, яку ми розглядаємо, але вже відношення висоти до поперечного діаметра (90,7) – вказує на низькі черепа (тайпенокранія).

Ширина ортогнатного обличчя чоловічої серії з Ужгородського замку помірна, позаяк виличний діаметр, виміряний у 25 черепів, становить 136,2 мм. (на межі з великими категоріями). Верхня висота обличчя – мала (67,2 мм). За верхнім лицьовим індексом (50,0), обличчя помірно широке (мезен). Назомалярний кут дуже малий, отже, обличчя різко профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут у цілому вкладається в малі категорії.

Помірна висота й ширина орбіт зумовлюють помірний (80,2) орбітний індекс, що вказує на відносно середньоширокі орбіти (мезоконхія)¹¹. Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та висотою, носовий індекс (48,5) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,7°). Перенісся високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом (табл. 4).

Табл. 4.

ВИБІРКОВІ СЕРЕДНІ РОЗМІРИ ТА ІНДЕКСИ ЧОЛОВІЧИХ ЧЕРЕПІВ З ПОХОВАНЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕРКВИ В УЖГОРОДСЬКОМУ ЗАМКУ.

Table 4.

AVERAGE SIZES AND INDEXES OF MALE SKULLS FROM BURIALS FROM THE MEDIEVAL CHURCH IN UZHGOROD CASTLE.

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	ŷ	m(M)	s	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	178,7	41	7,0*	1,09	0,77	166,0	198,0
8	Поперечний діаметр	148,3	44	4,8	0,72	0,51	135,0	156,0
17	Висотний діаметр	134,1	20	5,6*	1,25	0,89	124,0	142,0
45	Виличний діаметр	136,2	25	5,4	1,08	0,76	127,0	148,0
48	Верхня висота обличчя	67,2	12	4,9*	1,40	0,99	61,4	77,0
54	Ширина носа	25,3	17	1,9	0,46	0,32	22,0	28,4
51	Ширина орбіти	42,6	18	1,9	0,46	0,32	40,0	46,5
52	Висота орбіти	34,1	17	1,7**	0,42	0,30	29,8	37,0
SC (57)	Симотична ширина	9,2	18	2,2*	0,52	0,37	6,0	18,0
SS	Симотична висота	4,6	18	1,0	0,22	0,16	3,0	6,0
75(1)	Кут випинання носа	29,7°	11	6,4*	1,93	1,36	19,0°	37,0°
77	Назомалярний кут	134,5°	21	4,2	0,91	0,64	128,0°	143,0°

¹¹ Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований...

∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	129,8°	15	5,8*	1,51	1,07	118,0°	143,0°
Індекси:								
8:1	Черепний	83,0	37	3,9*	0,63	0,45	74,5	91,6
48:45	Верхній лицьовий	50,0	12	3,3	0,94	0,66	45,8	55,7
54:55	Носовий	48,5	14	3,2**	0,85	0,60	44,0	54,7
52:51	Орбітний	80,2	18	4,6**	1,08	0,77	69,3	87,5
M – середня арифметична величина; n – кількість випадків; \bar{x} – середні квадратичні відхилення; m (M) – похибка середньої арифметичної величини; ms – помилка середнього квадратичного відхилення.								

Жіноча серія. Вона досить мала, складається з 23 черепів, але у зв'язку з фрагментарністю на-рахує 17 черепів, придатних для краніометрії (табл. 5). Характеризується помірною масивністю, рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків і надбрівних дуг незначні. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинений дуже слабо (середній бал 0,5). Група за черепним показником (84,8) у середньому характеризується круглою формою черепа (брахікранія), тобто великою шириною черепної коробки, при малій її довжині (167,0 мм). Висотний діаметр черепної коробки помірний (табл. 5).

Обличчя помірної ширини (126,1 мм) і малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут виявився малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії становить 87,3°, таким чином, обличчя ортогнатне. Верхній лицьовий індекс (49,5) указує на широке обличчя (еурієн).

Орбіти малої ширини та висоти, за показником (83,3) помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною й висотою, за індексом (48,9) середньоширокий (мезоринний). Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору. Кут випинання носа, виміряний на трьох черепах, – дуже великий (31,7°). Загалом за краніологічними ознаками жіночі черепи належать до великої європеїдної раси.

Табл. 5.

**СЕРЕДНІ РОЗМІРИ ТА ІНДЕКСИ ЖІНОЧИХ ЧЕРЕПІВ З ПОХОВАНЬ
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕРКВИ В УЖГОРОДСЬКОМУ ЗАМКУ.**

Tabl. 5.

**AVERAGE SIZES AND INDEXES OF FEMALE SKULLS FROM BURIALS FROM THE
MEDIÉVAL CHURCH IN UZHGOROD CASTLE.**

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	\bar{x}	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	167,0	14	5,5	1,48	1,05	157,0	174,0
8	Поперечний діаметр	142,2	17	4,7	1,14	0,81	134,0	148,0
17	Висотний діаметр	128,2	9	4,1	1,35	0,96	122,0	136,0
45	Виличний діаметр	126,1	9	4,4	1,46	1,03	119,0	135,0
48	Верхня висота обличчя	62,4	5	2,5	1,11	0,79	59,1	66,0
55	Висота носа	45,9	6	2,9	1,20	0,85	42,0	49,0
54	Ширина носа	22,3	7	1,8	0,69	0,49	19,9	25,0
51	Ширина орбіти	39,3	8	2,2	0,76	0,54	36,0	42,0
75(1)	Кут випинання носа	31,7°	3	6,4	3,71	2,62	27,0°	39,0°
77	Назомаллярний кут	138,1°	8	4,5	1,58	1,12	131,5°	143,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	128,5°	6	4,0	1,65	1,16	124,0°	135,0°
Індекси:								

8:1	Черепний	84,8	14	2,1	0,57	0,40	82,1	89,2
48:45	Верхній лицьовий	49,5	4	2,6	1,30	0,92	46,1	52,4
54:55	Носовий	48,9	6	5,7	2,32	1,64	43,7	58,1
52:51	Орбітний	83,3	8	6,5	2,31	1,63	70,7	92,1

Етнічна краніоскопія. На 90 черепах XV–XVII ст. враховувалися шість краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (надалі ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (надалі КВШ); задньовиличний шов (надалі ЗВШ); підорбітний візерунок типу II (ПОВ-II); надорбітні отвори (надалі НО); потиличний індекс (надалі ПІ). Чоловічі та жіночі черепа розглядаються спільно. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-II, ІППШ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались півсуми чоловічих та жіночих значень.

Як відомо, до комплексу ознак, характерних для європеїдних груп, входять низькі значення ПІ, ЗВШ, НО та високі ПОВ типу II. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак.¹²

ПІ на черепах із Ужгорода відсутній (0,0%), отже, це європеїдна ознака, позаяк за даними О. Г. Козинцева у європеїдів ПІ коливається від 0 до 16%, у монголоїдів – від 21 до 71%¹³. ЗВШ на черепах досліджуваної групи у відсотковому значенні малий (6,1), що також указує на її європеїдність. КВШ загалом трапляється частіше у європеїдів, ніж у монголоїдів, незважені середні частоти за О. Г. Козинцевим дорівнюють 32,9 та 19,0% відповідно.¹⁴ Отже, збірна серія з чоловічих і жіночих черепів Ужгорода виявилась вище середнього показника КВШ (43,1%); частота ПОВ-II на черепах із Ужгорода мала – 37,5% і перебуває за межею незважених середніх величин як північних (55,8%), так і південних (46,6%, не вище за 45,0%)¹⁵. Таким чином, серія вкладається у межі південних європеїдів. ІППШ – високий (87,9%). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5%, а для монголоїдів – 49,9%¹⁶, можна вважати досліджувану серію такою, яка вкладається у європеїдні показники за даною ознакою. Відсотки НО на черепах із Ужгорода помірні¹⁷.

Висновки. Отже, проведені археологічні дослідження та антропологічний аналіз виявлених решток дають змогу зробити такі загальні висновки.

1. За виявленим наразі матеріалом функціонування церкви на території Ужгородського замку загалом може датуватися в межах другої половини XIV ст. – початку XVIII ст.

2. На основі сукупності археологічних даних майже всі рештки від поховань, зібрані під час дослідження пам'ятки, датуються XV–XVII ст. і тільки деякі – другою половиною XIV–XV ст. Черепа (чи їх фрагменти) з понищених криптових поховань дорослих хронологічно обмежені XVI–XVII ст.

3. Рештки поховань, що використані для краніометрії, за даними стратиграфії і виявлених артефактів датуються XV–XVII ст.

4. За аналізом повністю або частково збережених поховань статеві-вікова структура така: 16,67% дитячі та 83,33% дорослі, з яких близько третини становлять жінки (31,67%), а чоловіки – 68,33%.

5. З урахуванням даних статеві-вікового аналізу черепів з понищених криптових поховань то дані вибірки дорослих наступні: 86 чоловіки (72,88%) та 32 жінки (27,12%). Середньоарифметичні підрахунки вказують, що середній вік смерті у дорослого населення складає близько 38 років дорослих становить близько 38 років (у межах 33,5–42,5 років). Середній вік смерті у чоловічій частині вибірки – близько 40 років (у межах 35,5–44,5 років), а в жіночій – близько 32,5 року (у межах 29–36 років).

6. Визначено, що, за даними краніометрії, чоловіки і жінки, поховані в церкві Ужгородського замку, належать до одного брахікранного краніологічного типу.

7. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) обстежена група є змішаною, простежуються певні західні, північні та південні ознаки, з яких дещо переважають останні.

¹² Козинцев, А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека, Ленинград: Наука, 1988, с. 37.

¹³ Там само, с. 71–79.

¹⁴ Там само, с. 55.

¹⁵ Козинцев, А. Г. Этническая краниоскопия, с. 86.

¹⁶ Там само, с. 110.

¹⁷ Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека // Вопросы археологии, вип. 80, 1988, с. 119–128.

Однак, подальші археологічні дослідження пам'ятки дадуть можливість отримати додатковий антропологічний матеріал, це збільшить вибірку, що у свою чергу сприятиме більш повній і об'єктивній характеристиці антропологічного складу похованих там людей.

Yuriy DOLZHENKO,
Volodymyr MOIZHES

Anthropological Analysis of Sepultures in the Uzhhorod Castle Church: Gender, Age and Ethnic Aspects

The article presents the results of the anthropological analysis of sepultures discovered during archaeological research of the medieval church ruins on the territory of Uzhhorod Castle by the expedition of Uzhhorod National University in 2018–2019.

The excavations were carried out on the apse area and bigger part of the central nave. The total investigated area equals 180 m². The crypts destroyed in the 18th century were found there. The existing sepultures (except one preserved) were destroyed at the same time. Thus, the area of all the crypts was filled with construction debris containing scattered human bones. In addition, 71 sepultures were found in the ground outside the crypts. According to stratigraphy and collected material, these sepultures may be determined within the second half of the 14th–17th centuries.

The paper provides characteristics of the anthropological structure of the buried, namely gender, age and ethnic aspects. In addition to the recorded sepultures, the skulls (or their fragments) from the destroyed crypt sepultures of adults (58 items) dating from the 16th–17th centuries were also included in the analysis. As a result, there is a total of 130 sepultures, 118 of which belong to adults. It was estimated that 86 skulls (72.88%) belong to males and 32 (27.12%) to females. The average age of death among the adult population is about 38 years (within the range of 33.5–42.5 years). The average age of death in the male part of the sample is about 40 years (within the range of 35.5–44.5 years), and in the female sample it is about 32.5 years (within the range of 29–36 years).

Particular attention is paid to the characteristics of the morphology of skulls of the buried population and ethnic craniology. In general, the remains of 90 burials (67 male and 23 female) excluding child's burials were suitable for craniometry. It was found out that men and women buried in the church of Uzhhorod Castle belong to the same craniological type.

The male selection is moderately brachycranial. On average, it is presented with wide, low, strongly profiled at the level of the orbits and alveolar ridge, orthognathic type face. The orbits are wide. The nose is medium, the nasal protrusion angle is moderate. The nasal bridge is high. The female sample is on average brachycranial. The face is moderately wide with small height, strongly profiled at the level of orbits, orthognathic. The orbits have small width and height. The nasal bridge is high. Nasal projection angle is very large. According to two anthropological methods (craniometry and craniology), the examined group is mixed, demonstrating certain western, northern, and predominant southern traits.

Keywords: Uzhhorod Castle, medieval church, archeological investigation, burials, anthropological analysis, craniometry, ethnic craniology.

Рис. 1. Ужгородський замок (вид з півдня).
Fig. 1. The castle of Uzhhorod (view from the south).

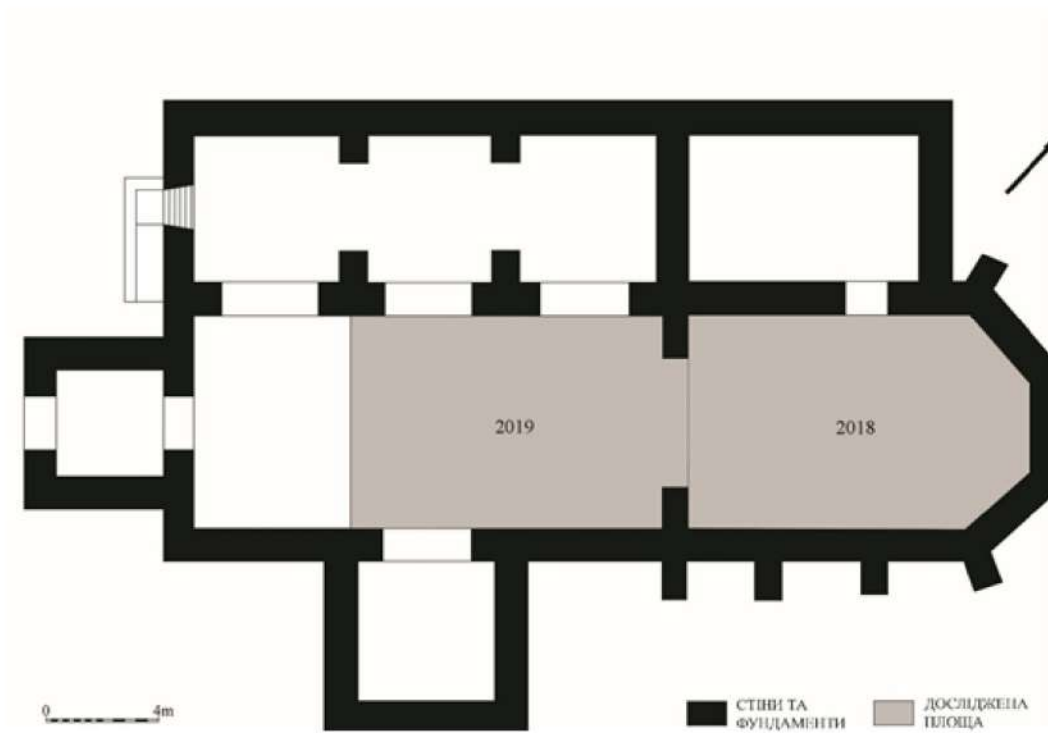

Рис. 2. Ужгородський замок. План церкви та дослідженої площі.
Fig. 2. The castle of Uzhhorod. The ground plan of the church and the site.

Рис. 3. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп I (апсида).
Fig. 3. The castle of Uzhhorod (Church ruins). Excavation site I (apse).

Рис. 4. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп II (центральный неф).
Fig. 4. The castle of Uzhhorod (Church ruins). Excavation site II (central nave).